Anne Huijbers

Debile principium, melior fortuna sequetur

Observante hervormingen binnen de dominicaanse orde

Naast de binnen Nederland meer bekende vernieuwingsbeweging van de Moderne Devotie vormden zich vanaf het einde van de veertiende eeuw binnen bijna alle traditionele religieuze orden observantiebewegingendie trachtten het religieuze leven te vernieuwen en te hervormen. Veel bronnen die hier licht op werpen wachten nog op historisch onderzoek.

De traditionele geschiedschrijving leert ons dat de late middeleeuwen een periode van religieus verval was en dat pas na de protestantse hervormingen de katholieke kerk werd wakker geschud: het Concilie van Trente (1545-1563) nam de pastorale zaken weer serieus en de nieuw opgerichte orde der jezuïeten stond vooraan in de linies van de Contrareformatie. Recent onderzoek heeft dit traditionele beeld in sterke mate genuanceerd. Door de observantiebewegingen in ogenschouw te nemen vormt zich een heel ander beeld van de late middeleeuwen en de zestiende eeuw: dan zien we geen breuk, maar juist een continuüm van hervormingsbewegingen die vanaf de veertiende eeuw streefden naar een religieuze normatieve centrering van de maatschappij.[1] Dit artikel richt zich op de dominicaanse orde en laat zien dat de hervorming van zowel de orde als de maatschappij een dominant thema was in dominicaanse institutionele teksten. Hervormingstraktaten en ordekronieken maken duidelijk hoe de observante hervormers te werk gingen en welke problemen de hervormingsinitiatieven teweegbrachten. Tegelijkertijd instrueren de teksten ons over het zelfbeeld van de observanten, die zichzelf beschouwden als de ware voortzetters van hun religieuze traditie.

Een observante identiteit

In 1389, tijdens het Westers Schisma, schreef Henricus Bitterfeld († ca. 1405) zijn *De formatione et reformatione ordinis praedicatorum* ('Over de vorming en hervorming van de Orde der Predikheren'). Bitterfeld was professor in de theologie aan de pas opgerichte universiteit van Praag. Terwijl de radicale hervormer John Wyclif († 1384) – die de protestanten vaak nog beschouwen als hun voorloper – in dezelfde periode door de kerk werd verguisd, probeerde Bitterfeld de kerk van binnenuit te verbeteren. Ook hij was overtuigd van de noodzaak om te hervormen. Hij was kritisch ten opzichte van het misbruik van aflaten, betreurde de wereldlijke bemoeienissen van de geestelijkheid en schreef een traktaat tegen simonie. Samen met Jan van Jenstein, de aartsbisschop van Praag, probeerde hij een observant dominicanenklooster op te zetten. Deze poging mislukte omdat Jan van Jenstein in conflict raakte met Wenceslaus, de koning van Bohemen.[2]

In zijn hervormingstraktaat, dat nog steeds alleen maar te raadplegen is in middeleeuwse handschriften, beschreef Bitterfeld de oorzaken van het verval van zijn orde en stelde hij richtlijnen op om te komen tot een hervorming. Volgens Bitterfeld werden er te veel dispensaties verleend en werden de contacten met de buitenwereld niet goed gereguleerd. Daarnaast hadden de broeders persoonlijke bezittingen en namen ze niet deel aan de getijden: hierdoor was het gemeenschappelijk leven, dat juist centraal hoorde te staan in elk klooster, in verval geraakt. Bovendien werden mensen die niet geschikt waren voor het religieuze leven toegelaten tot de orde en koos men de verkeerde leiders. Bitterfeld percipieerde een algemeen moreel verval in zijn tijd.[3]

Zoals veel observante dominicanen, beschouwde Bitterfeld de hervorming van zijn eigen religieuze orde als een eerste stap in een groter proces om de hele maatschappij te hervormen. Wat betreft de hervorming van zijn orde, luidde zijn advies om eerst de observantie te cultiveren op één plek, en vervolgens te verspreiden. Hij had dus geen radicale, maar een geleidelijke hervorming voor ogen. In overeenstemming met Bitterfeld's advies verordonneerde Raymond van Capua († 1399), de magister-generaal van de dominicaanse orde, in 1390 dat in elke provincie tenminste één klooster observant moest zijn: dat wil zeggen dat hier de regel en constituties van de orde adequaat moesten worden nageleefd (*observantia regularis*). Raymond van Capua staat daarom bekend als de eerste dominicaanse prelaat die de observante hervorming van zijn orde actief probeerde te

stimuleren. Speciaal voor de observante kloosters benoemde hij vicarissen: in de Duitse landen vervulde Konrad van Pruisen dit ambt, in Italië Giovanni Dominici.[4]

Catherina van Siena († 1380), de vrouw die paus Gregorius XI had bewogen terug te keren naar Rome, werd door veel observante dominicanen beschouwd als de moeder en bron van hun beweging. Raymond van Capua was haar biechtvader. Tussen 1385 en 1395 schreef hij over Catherina's leven in wat bekend zou komen te staan als de *Legenda maior*. De observante dominicaan Thomas van Siena († 1430) deed alles om Catherina van Siena te promoten: hij vertaalde de *Legenda maior* in het Italiaans zodat deze ook beschikbaar werd voor leken en roemde Catherina in bijna iedere preek die hij hield.[5] De observanten gebruikten de populariteit van Catherina van Siena om de observante hervormingen te promoten en hun hagiografische teksten vormden een pleidooi voor de observante idealen. Thomas van Siena schreef ook een geschiedenis waarin hij uitlegde hoe, dankzij de initiatieven van de observante dominicanen, het 'reguliere' leven (d.w.z. het leven volgens de regel) in Venetië, de stad waar hij opereerde, groeide. Thomas schreef de tekst tussen 1406 en 1408: het is een van de eerste kronieken die informatie verschaft over de dominicaanse observantiebeweging. De tekst is deels uitgegeven in de achttiende eeuw. Het oudste handschrift, met correcties van Thomas van Siena zelf, wordt bewaard in het generaal archief van de dominicanen in Rome.[6]

Thomas van Siena, *Tractatus de origine atque processu status fratrum et sororum ordinis de Penitentia sancti Dominici in civitate Venetiarum*, Rome, Archivum Generale Ordinis Praedicatorum, XIV.3.24a, fol. 1

De tekst is heterogeen van karakter: Thomas vertelt over van alles wat hij heeft gezien of meegemaakt en neemt belangrijke brieven, die alleen op deze manier zijn overgeleverd, integraal op in zijn verhaal. Een van die brieven is een apologie voor de hervorming, geschreven door Raymond van Capua en gericht aan kardinaal Philippe d'Alençon.[7] De brief maakt duidelijk dat er direct veel verzet was tegen het hervormingsinitiatief. Tegenstanders protesteerden dat de hervorming de orde nog verder zou verdelen in enerzijds de observanten (zij die de regel en constituties strikt naleefden) en anderzijds de conventuelen (zij die dat niet deden). In de tijd van het Westers Schisma was dit een sterk argument: de religieuze orden waren immers al verdeeld. Sommige provincies waren trouw aan de paus in Rome, andere aan de paus in Avignon. Zij kozen ieder hun eigen magister-generaal en hielden aparte generaal kapittels. Raymond van Capua verdedigde zijn observanten zo: 'zeggen dat de broeders die volgens de voorschriften van de orde willen leven en willen dat de Heilige Dominicus wordt nagebootst de orde verdelen, is als zeggen dat de soldaten die het vaandel volgen en de aanvoerder gehoorzamen, deserteren en het leger

Portret van Raymond van Capua in: Girolamo Borselli, *Cronica magistrorum generalium ordinis fratrum predicatorum*, Bologna, Universiteitsbibliotheek, 1999, fol. 127v

verdelen.'[8] Volgens Raymond waren de 'conventuele' broeders bang dat de mensen op hun zouden neerkijken, als ze wisten dat er ook 'observante' dominicanen bestonden. Maar Raymond geloofde dat het morele voorbeeld van de observanten uiteindelijk meer dominicanen zou overhalen om een leven te volgen dat in overeenstemming was met de regel en constituties van de orde: 'en zo zal de orde op vrijwillige wijze worden hervormd'.[9]

Toch was de hervorming niet altijd een vrijwillig proces. Vaak waren het juist seculiere leiders die wilden dat de kloosters in hun territoria werden hervormd: hiervoor zochten zij contact met observante religieuzen. En omgekeerd: als observanten een bepaald klooster wilden hervormen moesten zij zich eerst verzekeren van de steun van de seculiere heersers: dit advies geeft Johannes Nider (1380-1438) dan ook in het tweede hervormingstraktaat dat uit de dominicaanse observantiebeweging voortkwam: *De reformatione religiosorum*.[10] De observante religieuzen moesten de leidende posities in de te hervormen kloosters overnemen en toezien op een strengere, observante levenswijze. De broeders moesten bijvoorbeeld al hun persoonlijke bezittingen inleveren en dispensaties voor het eten van vlees of het slapen op zachte bedden werden ingetrokken. Voor vrouwenkloosters behelsde de invoering van observantie vooral een strenge naleving van de clausuur. Deze maatregelen stuitten op veel protest. Soms zochten de tegenstanders van de hervormingen hulp bij verwanten buiten de kloosters om de observanten weg te jagen of gingen ze over tot geweld.

Het observante zelfbeeld

De kronieken van dominicanen uit de vijftiende eeuw doen verslag van de conflicten tussen observanten en conventuelen. Het valt op dat de meeste auteurs van de overgeleverde dominicaanse ordekronieken en institutionele teksten behoorden tot de observante tak: zij zagen het schrijven van geschiedenis als een manier om hun hervormingsbeweging te rechtvaardigen. Historici die deze werken gebruiken moeten zich bewust zijn van de selectieve wijze waarop de kroniekschrijvers het verleden benaderden: de nadruk ligt op de voortgang van de observantiebeweging – de conventuelen worden slechts ten tonele gevoerd om te illustreren hoe het niet moest.[11]

Een van de meest bekende voorbeelden is het *Buch der Reformacio Predigerordens* ('Boek over de hervorming van de Orde der Predikheren') van Johannes Meyer (1422-1485). Meyer was biechtvader en hervormer

van verschillende vrouwenkloosters in de ordeprovincie Teutonia. In zijn kroniek beschreef hij de observante hervormers als heiligen die zich, ondanks lijden en tegenspoed, inzetten voor het ware geloof. Konrad van Pruisen is één van de belangrijkste observante helden in zijn verhaal. Volgens Meyer was hij degene die het initiatief nam voor de observante hervorming op het generaal kapittel van Wenen in 1388: hier verscheen Konrad met een strop om zijn hals. Ten overstaan van de vergadering oreerde hij dat hij verdiende te sterven, omdat hij de voorschriften van de orde niet had nageleefd. Tenslotte vroeg hij om een plek waar hij en zijn volgelingen de voorschriften van de orde konden volgen. De bijeengekomen dominicanen waren aangeslagen door zijn optreden en gaven hem het convent in Colmar: hier, in 1389, werd Konrad van Pruisen de prior van het eerste dominicaanse observante convent.[12]

De werken van Meyer benadrukken, net als andere observante kronieken, dat de observante dominicanen enorm populair waren bij de bevolking. Als een convent observant werd, dan had dit zijn weerslag op de hele omgeving.[13] De observante broeders namen hun pastorale taken immers extreem serieus en waren uitmuntende predikers. Door hun arbeid werden de afgedwaalde zieltjes weer teruggeleid naar God en verbeterde het gehele stadsleven. Bijvoorbeeld, nadat het convent in Neurenberg was hervormd in 1396, kwam de bevolking tot bezinning en werd het geloof weer op een devote en gedisciplineerde wijze uitgeoefend – tot opluchting van de 'hele geestelijkheid en de gemeenteraad'.[14]

Grotendeels onbekend is de niet uitgegeven kroniek van Johannes van Mainz, die Johannes Meyer tot voorbeeld heeft gediend.[15] De kroniek verhaalt over de hervorming van het convent in Basel, die gepaard ging met geweld en onrust. Mainz beschrijft onder andere de lijdensweg die de observante broeders moesten doorstaan voordat de observante hervorming kon triomferen. Enkele tegenstanders van de hervorming probeerden het convent in brand te steken en veroorzaakten chaos, waardoor de bevolking ging roepen dat de dominicanen niet zorgden voor zielenheil, maar voor problemen. Andere broeders bezochten 's nachts de prostituees en maakten zo het convent te schande: in de herbergen werden spotliederen gezongen en de dominicanen werden belachelijk gemaakt. Op deze manier, legt de kroniekschrijver uit, werden de observante broeders zwaar beproefd, maar ze bleven volharden in hun *observantia regularis*.[16]

Een deel van Mainz' kroniek bestaat uit levensbeschrijvingen van 27 van de eerste observante broeders van de hervormde gemeenschap en

richt zich op hun deugden: de tekst diende als voorbeeld voor de volgende generatie observanten.[17] Als eerste beschrijft Mainz Johannes Nider, de eerste prior van het observante convent, en tevens de auteur van het tweede dominicaanse hervormingstraktaat. Hoewel Nider een belangrijke figuur was in de kerk van zijn tijd, is dit portret tot nu toe onbekend gebleven.[18] Johannes van Mainz, die Nider persoonlijk heeft gekend, benadrukte dat Nider een ware 'spiegel van observantie' was, en door iedereen werd geprezen. Vooral de observanten in de Duitse landen droegen hem op handen. Mainz prijst Niders geduld en doorzettingsvermogen en geeft telkens voorbeelden om zijn beweringen te illustreren. Nider leefde alle voorschriften van zijn orde strikt na, zoals die ten aanzien van dieet, kledij en bed. Ondanks dat hij belangrijke ambten vervulde, bleef hij altijd eenvoudig en nederig.[19] In zaken van bestuur was hij transparant: als hij door ziekte niet aanwezig kon zijn, kwam hij dat de broeders in eigen persoon vertellen in de kapittelvergadering: 'Hierom hadden de meest serieuze mannen, nu belangrijke prelaten in de kerk, de gewoonte te zeggen dat zij zich niet herinneren ooit eerder een man te hebben gezien wiens gratie en deugden zo lovenswaardig waren.'[20]

Eenheid en conflict

Tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw bleven de observante dominicanen in de minderheid. Pas toen een stevige alliantie met de paus werd gesmeed, groeiden de kansen voor de observanten – parallel aan ontwikkelingen in veel andere religieuze orden, zoals bijvoorbeeld de franciscanen. Tijdens het pontificaat van Pius II (1458-1464) kregen de observanten institutionele zelfstandigheid door de oprichting van observante congregaties, zoals die van Lombardije (1459) en Holland (1464).[21] Bovendien canoniseerde Pius II in 1461 Catherina van Siena, de 'moeder' van de dominicaanse observantiebeweging. In 1475 kreeg Teutonia als eerste ordeprovincie een observante provinciaal. Aan het einde van de vijftiende eeuw kwamen alle magisters-generaal van de orde uit de gelederen van de observanten: langzaamaan werd het observante model dominant. De dominicaanse hiërarchie probeerde tegelijkertijd de eenheid van de orde te behouden en waakte ervoor dat de orde niet permanent verdeeld zou worden in een observante en een conventuele tak – zoals in 1517 bij de franciscanen zou gebeuren.[22] De volgende episode laat zien hoe het generaal kapittel van 1473 probeerde te voorkomen dat observante dominicanen de

vuile was buiten hingen.

Een van de vorsten die wilde dat de kloosters in zijn territoria werden hervormd was Karel de Stoute, de hertog van Bourgondië. Hij benaderde hiertoe ook de Dominicaanse magister-generaal Martialis Auribelli. Toen deze niet adequaat reageerde, besloot Karel zich te wenden tot Johannes Uytenhove, de vicaris van de hervormde dominicaanse congregatie van Holland. In 1471 stuurde Karel hem een brief waarin hij hem vroeg uitleg te geven over het verschil tussen observanten en conventuelen en over hoe hij de kloosters in zijn gebieden kon hervormen. Uytenhove antwoordde direct: hij stuurde de hertog een tekst die bekend staat als de *Tractatus pro reformatione*, een derde hervormingstraktaat geschreven door een dominicaan. Het bestaat uit drie delen: het eerste deel zet uiteen wat de essentie is van een religieus leven, het tweede deel richt zich op de verschillen tussen observanten en conventuelen, en het derde deel legt uit hoe de hervorming moest worden uitgevoerd.[23]

Het traktaat adviseert dat niet-observanten absoluut moeten worden hervormd. Hun levenswijze is namelijk zelden of nooit conform aan de voorschriften van de orde en kan daarom worden omschreven als verderfelijk, afwijkend en misvormd. Volgens Uytenhove overtreden niet-observanten 'de voorschriften van de orde aan de lopende band' en worden ze hiervoor 'niet gestraft'.[24] Ze hebben bijvoorbeeld persoonlijk bezit, eten vlees, houden zich niet aan de zwijgplicht, vasten niet, slapen op matrassen en dragen linnen kleren.[25] Dus, concludeert Uytenhove, leven niet-observanten in doodszonde en als ze hier geen verandering in brengen, dan sterven ze verdoemd – 'mits God een wonder doet'.[26] Volgens Uytenhove ligt de hoofdverantwoordelijkheid voor de hervorming bij de prelaten van de orde zelf. Toch moeten ook wereldlijke vorsten stappen ondernemen als ze merken dat het religieuze leven in verval is. Niet-observanten zijn immers niet nuttig voor de christelijke bevolking en veroorzaken alleen schandalen.

Aanvankelijk creëerde Uytenhove's traktaat binnen de orde enorme ophef. Het werd verboden tijdens het generaal kapittel van 1473 in Basel: degene die de inhoud van het traktaat zou verspreiden in woord of geschrift, zou zelfs geëxcommuniceerd worden. Volgens het kapittel maakte Uytenhove zijn medebroeders te schande en zou zijn traktaat voor grote onrust zorgen onder de conventuelen.[27] De observante geschiedschrijver Girolamo Borselli is kritisch ten opzichte van het besluit van het kapittel en zegt dat men op deze manier probeerde te voorkomen dat 'de waarheid zou worden verspreid'.[28] Hij vermeldt bovendien dat Karel de Stoute zijn

dominicaanse biechtvader naar het kapittel had gestuurd om opnieuw te verzoeken dat 'alle conventen in zijn gebied zouden worden hervormd tot een regulier leven.'[29]

Besluit

Toen de dominicaanse magister-generaal Raymond van Capua een hervormingsbeweging lanceerde aan het einde van de veertiende eeuw, geloofde hij dat je klein moest beginnen. Immers, niet alles kan in een keer worden hervormd. Zijn motto luidde daarom: *Debile principium, melior fortuna sequetur* ('Na een klein begin volgt een beter lot').[30] Maar wat er in de zestiende eeuw gebeurde, zal hij niet hebben bedoeld. Hoewel het jaar 1517 in de historische beeldvorming staat voor een breuk, vloeiden de protestantse hervormingen in wezen voort uit alle hervormingsinitiatieven van de vorige 150 jaar. Maarten Luther zelf was nota bene afkomstig van een observante tak van de Augustijnenorde. De retoriek van protestantse hervormers die benadrukten dat alles wat trouw was aan Rome decadent en corrupt was, heeft sindsdien het historiografische discours bepaald en op die manier is een eeuw van katholieke hervormingsinitiatieven ondergesneeuwd. Wij historici borduren voort op het werk van onze voorgangers: 'grote' verhalen en tijdkaders nemen wij van hen over. Dit is noodzakelijk, maar soms is de historiografische traditie een juk dat ons zicht op het verleden belemmert.[31] Het is aan ons om die 'voorgeschiedenis' van wat wij de grote hervormingseeuw noemen, niet te vergeten en haar bronnen te bestuderen.

Noten

1. Dit is een van de uitgangspunten van het door de NWO gefinancierde onderzoeksproject *Religious Orders and Religious Identity Formation in Late Medieval and Early Modern Europe* dat uitgevoerd wordt aan de Radboud Universiteit Nijmegen onder leiding van prof. P. Raedts en dr. B. Roest. Mijn promotieonderzoek maakt deel uit van dit project en richt zich op Dominicaanse ordegeschiedschrijving. Met Berndt Hamm gaan we uit van een 'normatieve centrering' in de vijftiende en zestiende eeuw die zijn wortels heeft in de observantiebewegingen; Berndt Hamm, 'Von der spätmittelalterlichen reformation zur Reformation: der Prozeß normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland', *Archiv für Reformationsgeschichte 84* (1993), 7-82.
2. Vladimír J. Koudelka, 'Heinrich von Bitterfeld († ca. 1405), Professor an der

Universität Prag', *Archivum Fratrum Praedicatorum* 23 (1953), 5-65. Tommaso Kaeppeli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi* (Rome: 1970-1993), II, 184-87.

3. Ik heb de volgende handschriften geraadpleegd: Wenen, Dominkanerbibliothek, MS Cod. 44 (266), fols 123a-157a. Universitätsbibliothek Eichstätt-Ingolstadt, MS Cod. St 709, fols 267ra-299rb.
4. Er bestaat tot op heden geen adequate overzichtsstudie van de dominicaanse observantiebeweging. Voor een beknopte bespreking zie: William A. Hinnebusch, *The Dominicans: a Short History* (New York: 1975), 99-109. Nog steeds blijft gezaghebbend: A.D. Mortier, *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs,* 7 vols (Parijs: 1903-1914).
5. Girolamo Albertucci Borselli, *Chronica magistrorum generalium ordinis fratrum praedicatorum*, Bologna, Universiteitsbibliotheek, 1999, fol. 173r.
6. Rome, Archivum Generale Ordinis Praedicatorum, XIV.24a (xv), fols 1-36v. De tekst wordt ingeleid als 'Libellus sive tractatus principaliter de origine sive ortu atque processu status fratrum et sororum ordinis de penitencia Sancti Dominici in civitate Venetiarum'. Kaeppeli, *Scriptores,* IV, 335, nr. 3750. Het werd gedrukt als 'Historia disciplinae regularis instauratae in coenobiis Venetis ordinis Praedicatorum', in *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis*, ed. Flaminius Cornelius (Venetië: 1749), VII, 167-234.
7. Deze brief is uitgegeven als '*Reformationis inceptae et vehementer oppugnatae apologia*' in: *Raymond van Capua, Opuscula et litterae* (Rome: 1895), 57-70.
8. Van Capua, *Opuscula, 60: Dicere quod fratres qui volunt servare praedictum modum vivendi et beatum Dominicum imitari, dividunt Ordinem est sicut dicere quod milites qui sequuntur vexillum et obediunt capitaneo deserunt, et dividunt campum, vel exercitum.*
9. Van Capua, *Opuscula, 64: et sic totus Ordo voluntarie reformetur.*
10. De tekst is uitgegeven in Parijs (1512), Toulouse (1605) en Antwerpen (1611).
11. Ik ga hier meer uitgebreid op in in het hoofdstuk 'Observance as Paradigm in Mendicant and Monastic Order Chronicles', in *Observant Reform in the Later Middle Ages and Beyond* (Brill's Companions to the Christian Tradition, verwacht eind 2014), ed. James Mixson and Bert Roest. Deze bundel werpt licht op het nieuwe onderzoek dat afgelopen tijd is verricht naar observantiebewegingen en is als zodanig een opvolger van het belangrijke werk *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, ed. K. Elm (Berlin: 1989). In het Nederlands is belangrijk: *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (Hilversum: 2008).
12. Johannes Meyer, *Buch der Reformacio Predigerordens,* ed. B.M. Reichert, 2 vols (Leipzig: 1908-9), IV, 8-9, 16. De tekst bestaat uit vijf boeken. Boek IV en V zijn uitgegeven in 1908, boek I tot en met III in 1909. Hier gebruik ik 'convent' om een gemeenschap van fraters aan te duiden (in het Latijn *conventus*), in de dominicaanse kronieken wordt *monasterium* (klooster) gebruikt om de nonnenkloosters aan te duiden. San Domenico in Pisa was het eerste observante dominicaanse

vrouwenklooster (1385).

13. Meyer, *Buch*, IV, 9.
14. Johannes Meyer, *Chronica brevis ordinis praedicatorum*, ed. H. C. Scheeben (Leipzig: 1933), 73.
15. Johannes van Mainz, *Vita fratrum praedicatorum conventus Basiliensis et de reformatione eiusdem conventus*, MS Basel, Universiteitsbibliotheek, fols 97r-119r. Alleen Franz Egger gebruikt de kroniek in zijn *Beiträge zur Geschichte des Predigerordens: Die Reform des Basler Konvents* (Bern 1991). Het handschrift is frappant vanuit een paleografisch perspectief: bijna alle rectozijden zijn beschreven door een en dezelfde hand, waarschijnlijk de auteur, en de versozijde is dan waarschijnlijk geschreven door een hulpscribent.
16. Mainz, *Vita fratrum*, fol. 101v: H*uic vix sanato vulneri, subsequitur peius et scandalosius utpote quod infixit hostis domesticus familiaris inimicus* [cf. Boethius, *Philosophiae consolatio*, lib. 3, prosa 5, linea 36: quae uero pestis efficacior ad nocendum quam familiaris inimicus]. *Nam quidam ex nobis ymmo non ex nobis captant nocturna silencia, mutant habitum, prostibula visitant et fere insanabiliter hunc locum scandalisant. O quantus gemitus tunc affuit cordibus nostris. Fit carmen publicum et in nos psallebant qui bibebant vinum. Famamur ypocrite, dicimur formicarii, deridemur, confudimur, subsanamur. Penset devotus quilibet quanta paciencia quantaque constancia viguit in fratribus hiis diebus.*
17. Aan het einde van de eulogie van Nider roept Mainz uit: *O sancta fiducia, o mors secura, o denique vita nobis omnibus imitanda* (fol. 108v).
18. Mainz, *Vita fratrum*, fols 106v-108v. Johannes Meyer neemt delen van dit portret op in zijn *Buch der Reformacio Predigerordens*. De gezaghebbende *Verfasserslexikon* gebruikt alleen Meyer om de biografie van Johannes Nider te reconstrueren en neemt passages van het Buch over zonder te weten dat die een letterlijke vertaling zijn van de Latijnse kroniek van Johannes van Mainz. Eugen Hillenbrand, 'Nider, Johannes', *Verfasserslexikon*, VI (1987), 971-977 (976).
19. Mainz, *Vita fratrum*, fol. 107r: *Sicut in magisterio et prioratu et ceteris dignitatibus simplex et humilis fuit.*
20. Mainz, *Vita fratrum*, fol. 106v: *Ad laudem dei et edificacionem nostri ordinis. In primis hoc dicam quod conventualiter ab omnibus sapientibus et insipientibus perfectis et imperfectis reportavit laudem […]. Praetestor hunc dei sanctam fuisse verissimi observancie speculum, regulam et exemplum adeo ut eius verba et opera, cantus ac vivendi modus quasi lex scripta teneatur a posteris. Sed et inter observanciales Alemanie tante veneracionis habetur hoc verbum 'Magister Iohannes sic fecit, sic dixit, hoc iussit, hoc prohibuit' ut ei contraire putem nephas et absurdum. Regularem namque vitam in se strictissime tenuit: coctum, cibum, potum, stratum, victum et vestitum humiliter amplectens. Si quin vero imfirmitas praepediret hoc in capitulo fratribus publice prepalavit. Bonis naturalibus et gratuitis super effluenter fuit praeditus. Unde solent de ipso dicere gravissimi viri nunc maximi prelati ecclesie se vestire hominem vidisse in quo tot gratie et virtutes totque laudabiles propter etates noscantur claruisse.*
21. Albert De Meyer, *La Congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en*

territoire bourguignon, 1465-1515 (Luik: 1943).

22. Sara Fasoli, *Perseveranti nella regolare osservanza: i predicatori osservanti nel Ducato di Milano (sec. 15 – 16)* (Milaan: 2011), xvi, 61. Ook Sylvie Duval heeft er op gewezen dat aan het einde van de vijftiende eeuw 'les Observants vont ainsi progressivement parvenir à imposer leurs vues à tout l'Ordre, évitant un schisme': 'L'Observance au féminin. Les moniales dominicaines entre réforme religieuse et transformations sociales, 1385-1461', Université de Lyon 2 : 2012, 243.
23. Le Tractatus pro reformatione *ou Lettre de Jean Uyt den Hove*, OP, *à Charles-le-Téméraire* (12 Octobre 1471), ed. R.M. Martin (Rome: 1924). Kaepelli, *Scriptores*, II, 417. Zie ook blz. 281-284 van Servatius Petrus Wolfs, 'Dominikanische Observanzbestrebungen: Die *Congregatio Hollandiae* (1464-1517), in *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, ed. K. Elm (Berlijn: 1989), 273-292.
24. Uytenhove, Tractatus pro reformatione, 11: *non observantes dici debent qui passim et indifferenter transgrediunt precepta et cerimonias sue religionis nec penas portant pro transgressionibus taxatas.* Hij gebruikt de woorden ruina, deformatio en irregularitas om de conventuelen te karakteriseren.
25. Uytenhove, *Tractatus pro reformatione*, 29.
26. Uytenhove, *Tractatus pro reformatione*, 12: *si sic perdurent usque ad finem, non possunt nisi damnabiliter mori, nisi Deus faciat miraculum: quoniam vixerunt et mortui sunt formaliter contemnentes et per consequens in peccato mortali; 14: non sine maximo periculo exponit tremendo Dei iudicio.*
27. Uytenhove, *Tractatus pro reformatione*, 31.
28. Borselli, *Chronica magistrorum*, fol. 232r: *ideo capitulum providit, ne … veritas diffunderetur.*
29. Ibidem, *Dux Burgundie misit ad hoc capitulum confessorem suum episcopum cum bona eleemosyna et petivit, ut omnes conventus sui dominii ad vitam regularem reformarentur.*
30. Van Capua, *Opuscula*, 62.
31. Zie ook Bert Roest, 'Het "verdwenen" katholieke leven van de zestiende eeuw. De last van perspectivisme in de Nederlandse historiografie', *De last der geschiedenis. Beeldvorming, leergezag en traditie binnen het historisch metier* (Nijmegen: 2013), 169-187.